

WHOLE SCHOOL APPROACH

CONFERENTIE 30 MAART 2022

LUNTEREN, NEDERLAND

COLOFON

GEORGANISEERD DOOR SME

Hak van Nispen tot Pannerden
nispen@sme.nl / 06-24215099

MOGELIJK GEMAAKT DOOR:

Rijkswaterstaat
*Ministerie van Infrastructuur
en Waterstaat*

*Ministerie van Landbouw,
Natuur en Voedselkwaliteit*

*Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap*

**DUUR
ZAAM
DOOR**

alle video-opnames en PowerPoint
presentaties zijn te vinden op
www.sme.nl/wsa-conference2022

NATIONALE CONFERENTIE , WELKOM VANUIT DE RIJKSOVERHEID

ESTHER DE KLEUVER (DIRECTEUR LEEFOMGEVING EN CIRCULAIRE ECONOMIE VAN HET MINISTERIE VAN INFRASTRUCTUUR EN WATERSTAAT)

“Education for sustainable development” is een randvoorwaarde voor de transitie naar een circulaire economie. Circulaire economie vraagt om een systeemverandering: van lineair naar circulair. Die overgang vraagt ook een andere manier van denken en doen. Zoals bijvoorbeeld bij het ontwerpen van producten. Daartoe is het van groot belang dat alle partijen in een keten samenwerken. Want je hebt alle partijen in de keten daarbij nodig. In de transitie naar een circulaire economie speelt onderwijs een belangrijke rol om circulaire vaardigheden en kennis mee te geven, zoals bijvoorbeeld systeembetinkingen en transdisciplinair leren om samen te werken. Waarbij jongeren handelingsperspectief en competenties meegegeven worden.

Het circulaire denken en doen, dat zou het nieuwe normaal moeten worden, zodat elke leerling, ongeacht de thuissituatie, goed voorbereid wordt op de toekomst van de 21e eeuw met alle grote uitdagingen en dat jongeren aansluiting vinden bij de veranderende arbeidsmarkt. Voor het onderwijs is samenwerking en afstemming met alle actoren binnen en buiten de school nodig. Om zo jongeren leren bewust om te gaan met de wereld en tegelijkertijd om samen met al die partijen te leren. Ik hoop dat we echt kunnen leren hoe we de huidige en nieuwe generatie leiders en aanjagers van de duurzame transitie kunnen gaan ondersteunen.”

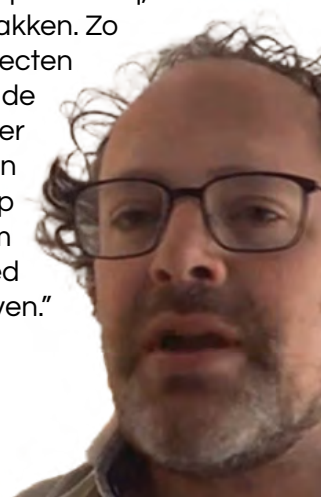

video

PETER PAUL MERTENS (MT-LID DIRECTIE STRATEGIE, KENNIS EN INNOVATIE VAN HET MINISTERIE VAN LANDBOUW, NATUUR EN VOEDSELKwaliteit)

“We staan voor enorme opgaven: circulaire economie, water en natuur. We moeten echt op een andere manier omgaan met onze leefomgeving, en we moeten dat nú doen. Het coalitieakkoord roept daartoe ook op, maar het is aan ons om dat ook op een goede manier in gang te zetten. We realiseren ons dat veel van die vraagstukken waar we voor staan met elkaar zijn verbonden. Duurzaamheid is uitdagend maar ook complex. Dus het is belangrijk om al die zaken in ogenschouw te nemen en om oog te houden voor de fysieke kant, maar bijvoorbeeld ook het economische aspect. Denk aan het verdienmodel voor de boer, en tegelijkertijd een prettige leefomgeving voor de burger. Al die zaken probeer je te combineren. LNV investeert al lang in duurzaam onderwijs zoals via GroenPact, natuur- en milieu/duurzaamheidseducatie en programma's als DuurzaamDoor en Jong Leren Eten.

De jeugd heeft de toekomst. Vandaar dat het goed is dat wij ons richten op jongeren, en onderwijs en educatie. Er zijn ontzettend veel mooie initiatieven uit de samenleving en die wij als overheid ook stimuleren, maar toch telt het nog net niet voldoende op. Er kan echt nog een schepje meer bij, we kunnen meer met elkaar samen doen, meer synergie pakken. Zo kunnen we zorgen voor minder versnippering in de projecten die we ondersteunen, dus betere synergie en kwaliteit van de onderwijsprojecten, we kunnen ruimte scheppen en ook meer maatwerk leveren bij de vraag vanuit scholen door te helpen en te ondersteunen bij concrete vraagstukken. En ik hoop dat vandaag daar een grote bijdrage aan gaat leveren, om met elkaar die grote opgave, die soms heel praktisch is, goed vorm te gaan geven.”

video

TERUGBLIK OP DE INTERNATIONALE CONFERENTIE WSA (28-30 MAART 2022)

ROEL VAN RAAIJ (MINISTERIE VAN LANDBOUW, NATUUR EN VOEDSELKWALITEIT)

Afgelopen dagen hebben we bij de internationale conferentie mooie excursies en workshops met elkaar gedeeld en elkaar geïnspireerd. En 's avonds zag je groepjes deelnemers nog bij de borrel over het vak praten. De conferentie werd geopend door Anny de Veer (directeur Strategie, Innovatie en Kennis) namens de minister van LNV en Gerbert Kunst (directeur internationaal beleid) namens de minister van OCW. De internationale conferentie was tevens een invulling van een Nederlandse toezegging aan het proces rond Education for Sustainable Development van UNECE.

De Whole School Approach (WSA) is een begrip dat in documenten over educatie steeds terugkomt. (1) in de UNECE stuurgroep voor Education for Sustainable Development (ESD) is dit WSA-model ontwikkeld. (2) een ander circuit is UNESCO, daar is de United Nations Decade of Education for Sustainable Development opgezet en het traject 'ESD for 2030' en (3) de Europese Unie (EU) pleit in de European Green Deal voor 'green competences', ook daar is WSA één van de voertuigen.

Het WSA concept is niet helemaal nieuw. Maar helpt nog steeds om met elkaar het gesprek aan te gaan over de samenhang van curriculum, pedagogiek, didactiek, docenten competenties, gebouw, bedrijfsvoering, omgeving en visie van de school. Met de 'WSA-bloem' kan je iedere ingang nemen en met elkaar het gesprek aangaan over de invulling van duurzaamheid.

In de bijdrage van Sanne Tromp (director Kennis en Innovatie van de SLO) over curriculumvernieuwing bleek het nog een lange weg. Na kamerbehandeling in april '22 duurt het nog jaren voordat een nieuw curriculum operationeel is en educatieve uitgevers het verwerkt hebben in hun methodes en de scholen de methodes kunnen gebruiken. Het is 2030 (streefdatum SDG's) voor je het weet. Dan is het bijzonder dat wij hier nu namens drie ministeries staan (OCW, IenW en LNV) en dat we samen kijken wat we wél kunnen doen op weg naar 2030. Andere landen zien deze samenwerking tussen ministeries als voorbeeld. Je ziet verschillen in onderwijssystemen wereldwijd, maar in alle gevallen bleken de vragen die in het WSA-model gesteld worden, bruikbaar. De publicatie met good practices wereldwijd die professor Arjen Wals deze conferentie gepresenteerd heeft laat mooi die verschillen en gezamenlijke kracht zien. Zie: wur.nl/Wholeschoolapproach.

Maturity level	Meaning	Point
Level 1	No changes	1.0-1.8
Level 2	Start changing	1.9-2.6
Level 3	Some progress observed	2.7-3.4
Level 4	Clear progress achieved	3.5-4.2
Level 5	Reaching the sustainability	4.3-5.0

Shinetseseg Erdenebayar
Information and Training Specialist
Nature and Environment NGO

CONCEPT WHOLE SCHOOL APPROACH

SANDRA PELLEGRINI, (NATIONAAL COORDINATOR SDGS) EN GIUSEPPE VAN DER HELM (DIRECTEUR COÖPERATIE LEREN VOOR MORGEN).

“Wat is nou duurzame ontwikkeling? Het gaat in de basis over dat we zorgen dat het welzijn van de mens veilig stellen voor het hier en nu en voor later. In Nederland en wereldwijd. We weten dat het welzijn van de mens niet alleen gaat over het tegengaan van honger en armoede, of over gezondheid, het gaat ook over de planeet, de eco-systemen waar wij afhankelijk van zijn en om die weer gezond te krijgen. Het gaat over vreedzame samenlevingen, conflicten voorkomen. Al deze elementen die zitten in het woord duurzame ontwikkeling.

Je kunt de SDG's zien als een internationale standaard voor wat duurzaamheid inhoudt. Dit gaat om de aspecten 'groen', 'inclusiviteit', 'rechtvaardigheid'. Het creëren van toekomstbestendige samenlevingen, toekomstbestendige economieën. Een circulaire economie.

De kracht van de SDG's zit echt in de verbinding, net als de Whole School Approach. Het gaat om systeemdenken, we kunnen niet meer in hokjes naar verschillende doelen kijken. Je kunt het ene doel op langere termijn niet behalen zonder ook het andere doel te adresseren. Ze hangen met elkaar samen. Dit is complex, maar je kunt niet anders.

We moeten versnellen, maar we moeten ook samen gaan. Het doeljaar van de SDG's is 2030, we hebben dus nog 8 jaar om de doelen te realiseren. We moeten nu én snel én samen. En het onderwijs is een cruciale partij die daarbij kan helpen.”

video

CONCEPT WHOLE SCHOOL APPROACH

ARJEN WALS (PROFESSOR OF TRANSFORMATIVE LEARNING FOR SOCIO-ECOLOGICAL SUSTAINABILITY, WAGENINGEN UR)

video

Arjen Wals presenteert de publicatie van het onderzoek naar internationale voorbeelden. Dit onderzoek deed hij samen met PhD-student Rosalie Gwen Mathie van de Norwegian University of Life Sciences. De publicatie bevat 25 critical case studies van de WSA: wur.nl/Wholeschoolapproach.

In de WSA bloem zie je hoe verschillende onderdelen samenhangen.

- Het schoolmanagement moet de visie en cultuur ontwikkelen waarin participatie van alle stakeholders centraal staan, waar vragen gesteld worden, ook de lastige vragen.
- Daar hoort “walking the talk” bij. Hoe ga je om met je gebouw en bedrijfsvoering? Doet de school aan energie-besparing, gebruikt het duurzame energie? Als er zonnepanelen komen, maak er een project van voor de leerlingen: wat voor panelen, in welke hoek, hoe veel panelen, worden ze gemaakt in Korea of in China en maakt dat nog uit? In dit soort vragen zit wiskunde, aardrijkskunde, economie. Haal de educatie naar boven in dit soort projecten.
- De **professionele ontwikkeling** betreft niet alleen docenten en management maar alle medewerkers in de school. Denk aan conciërges, schoonmakers, terreinbeheerders, die lopen daar rond en moeten ook mee gaan in zo’n Whole School Approach. Wat voor schoonmaakmiddelen worden er gebruikt bijvoorbeeld.
- Naast een cultuur waar vragen gesteld worden, gaat het ook om de **pedagogische cultuur**. Het gaat om kinderen, om socialisatie, kwalificatie, persoonlijke ontwikkeling. Waarbij je kijkt naar: nodigt de omgeving uit tot relaties, tot inclusiviteit, nodigt het uit tot ontdekken, onderzoeken, bevragen. Het is ook belangrijk dat docenten leren omgaan met complexiteit, onzekerheid, en positieve toekomstscenario’s kunnen bedenken met leerlingen. Hoe help je leerlingen vaardigheden en kennis te ontwikkelen om oplossingen te zoeken voor ‘wicked problems’ als klimaatverandering of toenemende ongelijkheid?
- Op de scholen zien we ook dat het curriculum een levend **curriculum** is, een ‘complicated conversation’. Niet iets dat vastgelegd is, maar een soort voortschrijdend inzicht. Hier hoort de samenwerking met de **omgeving** bij. Steeds meer bedrijven, organisaties en lokale overheden willen samenwerken met scholen. Van belang is dat de school bepaalt wat er gebeurt en wat goed is voor het leerproces. In Noorwegen hebben ze daartoe een WSA coördinator die zorgt voor afstemming binnen de school en met externe partners.
- Rond de bloem bevindt zich de **beleidscontext**, de ondersteuningscontext, die scholen nodig hebben om iets te kunnen realiseren. Hier staan dingen als: Benut bestaande capaciteiten. Verminder de aandacht voor testen en meten. Creëer een cultuur van een lerende organisatie waarin je kunt experimenteren, fouten kunt maken. Maak een meer lokaal curriculum waarbij leefwereld en leefomgeving een belangrijk vertrekpunt is. Dat vraagt iets van het nationale onderwijsbeleid, anders is die ruimte er simpelweg niet.”

CONCEPT WHOLE SCHOOL APPROACH

ROEL VAN RAAIJ (MINISTERIE VAN LANDBOUW, NATUUR EN VOEDSELKwaliteit)

Deze afbeelding van André Kuipers is een korte samenvatting. Eigenlijk is er maar één opgave; dat we met elkaar moeten leren leven, binnen de grenzen die onze planeet stelt. En eigenlijk is het niet moeilijker dan dit. En tegelijkertijd is er niks moeilijker dan dit. Er zitten zo veel aspecten aan; ecologische-, sociale-, economische aspecten.

Je zou het liefst ieder kind een paar weken de ruimte in sturen en laten terug komen met het besef dat we het samen met het kleine blauwe bolletje moeten doen. Maar dat kan natuurlijk niet.

Het Whole School Approach concept is niet helemaal nieuw en het is ook complex. Het gaat over de inhoud van het onderwijs, over het curriculum, over de leerlingen en studenten, over de kwaliteit van onderwijsgeven, over de schoolomgeving en dat ook in samenhang.

Zo'n Whole School Approach concept wordt door vele schouders gedragen, maar is eigenlijk terug te brengen naar een aantal vragen. Die gaan over curriculum, pedagogiek, het professionele ontwikkelingsklimaat, gebouw management en de school omgeving.

Eigenlijk zijn het zes centrale vragen:

1. Waartoe leren we? - Visie
2. Wat leren we? - Curricula
3. Hoe leren we? - Didactiek en pedagogiek
4. Van wie leren we? - Professionele ontwikkelingen docenten competenties
5. Waar leren we? - Gebouw en bedrijfsvoering
6. Met wie leren we? - Omgeving

video

STEM VAN DE JONGEREN

De jongeren van school (Twickel college in Hengelo), de jongeren werkzaam in de energiesector (Klimaat en Energie Koepel: KEK) en de jongeren die actief bezig zijn met het klimaat (Jonge klimaatbeweging: JKB) laten tijdens de conferentie samen hun stem horen. Zij representeren veel verschillende typen jongeren, van het platteland, uit de stad, net afgestudeerd of nog scholier. Er zijn heel veel verschillende jongeren, met andere culturen, achtergronden en interesses.

FONS JANSSEN

Fons Jansen (KEK) benadrukt dat het allemaal niet snel genoeg gaat. We maken plannen voor 2050, over 30 jaar. Maar we moet nu al aan de slag binnen en tussen sectoren. We moeten elkaar aanmoedigen op de stappen die je kan zetten. Van daaruit ga je vanzelf verder kijken wat je nog meer kan doen.

Roman Lenders (JKB) gaat daarop door voor het onderwijs. We moeten niet alleen leren over duurzaamheid, leerlingen en studenten moeten het ook beleven, in alle onderwijslagen. Zorg dat leerlingen betrokken zijn bij beleid en realisatie in de school, dan gebeurt er wat. Laat de klas zien wat mogelijk is, biedt het verhaal van hoop. Op ieder niveau kunnen jongeren een bijdrage leveren. De samenwerking tussen universiteiten, HBO, middelbare en basisscholen is een unieke mogelijkheid.

video

short clip

ROMAN LENDERS

Het Twickel College wil graag de leerlingen meenemen in hun toekomst. Via het Eco-Schools programma worden ideeën van de leerlingen omgezet in beleid. Dit tonen zij in het filmpje hieronder. Samen met de leerlingen, docenten, ouders en de schoolomgeving worden veranderingen teweeg gebracht.: Je hebt maar een wereld en daar moeten we heel zuinig mee zijn. Annelies, May en Merel geven aan:

Ik begin me zorgen te maken. Denk aan de recente overstromingen in Limburg, de grote bosbranden in Australië. Als ik naar ze kijk, vraag ik mij af of ze net zo'n zorgeloze jeugd kunnen hebben als dat ik die heb gehad. Daarom vind ik duurzaamheid belangrijk.

Meer projectweken op school zou een goede manier zijn om leerlingen meer bewust en geïnteresseerd te maken: een leuke en interactieve manier van leren.

Wij hebben zonnepanelen en recent een eco-team opgericht, dat bezig is om de school beter te maken. Ze zijn met afvalscheiding en met het thema mensen, dat mensen zich veilig voelen op school. Er is nog heel veel ruimte voor verbetering! Extra lessen op school helpt natuurlijk heel erg. En we zouden bijvoorbeeld ook zelf als leerlingen klassen langs kunnen gaan en vertellen over wat je kunt doen en hoe je zou kunnen bijdragen en dit op een leuke manier te kunnen doen.

Ik adviseer een extra les(week) of projectweek in de onderbouw te organiseren over duurzaamheid. Niet alleen lesgeven en daar een toets over doen, **maar een vak zonder cijfers en waar ze gewoon kunnen leren wat ze leuk vinden en waar ze meer over willen weten.** En daarbij ook acties ondernemen en leerlingen laten zien hoe ze zelf duurzaamheid in hun eigen leven kunnen toepassen om meer duurzaam te zijn en hier bewust mee bezig te zijn.

Social media is ook iets groots dat hierbij zou kunnen helpen. Een actie op social media, zoals de trashpacker op facebook, kan een groot effect hebben.

WAT KUNNEN WE DOEN?

INDY VAN DE SANDE (BELEIDSMEDEWERKER CIRCULAIRE ECONOMIE IN HET ONDERWIJS & JONGERENPARTICIPATIE, MINISTERIE VAN INFRASTRUCTUUR EN WATERSTAAT)

Indy is als 'New kid on the block' voorzitter van de interdepartementale werkgroep 'Duurzame School'. De start was o.a. de verkenning van het RIVM en SME of een programma Duurzame School, als een parallel of een kopie van het programma Gezonde School, duurzaamheid in het onderwijs kan bevorderen. De departementen LNV, EZK, BZK en IenW onderzochten vervolgens hoe ze vanuit de verschillende beleidsdossiers meer gezamenlijkheid/verbinding kunnen krijgen en beter kunnen afstemmen op het snijvlak van jongeren, duurzaamheid en onderwijs. Wat zijn dan de prioriteiten, waar ga je op focussen? Het moment is nu, zeker gezien het laatst uitgekomen IPCC rapport, de klimaatmarsen en het manifest Duurzaam Onderwijs dat jongerenorganisaties, NGO's en politiek samen delen. Het gezamenlijke, interdepartementale gesprek is er, dat is het belangrijkste! De samenwerking in de werkgroep groeit, steeds meer deelnemers en onderwerpen komen erbij. De urgentie komt steeds meer naar voren.

Sinds de zomer 2021 is ook OCW lid geworden van de interdepartementale werkgroep. Op advies van OCW is het onderwijsveld nu ook bij de aanpak betrokken. De rondetafelgesprekken met de sectorraden (po, vo en mbo) bracht aan het licht dat een nieuw programma, top down, niet gewenst is. De rondetafelgesprekken brachten echter ook goede andere signalen en ingrediënten mee die vanuit het onderwijs gewenst worden, zoals lokale ondersteuning, kennisdeling en inspiratie van anderen, want er gebeurt echt ontzettend veel. Maar het is soms lastig om de samenhang en de verbinding te krijgen. Per onderwijssector zijn de vragen, de mogelijkheden, de actoren en de behoeftes om te verduurzamen verschillend, dus ondersteuning op maat is belangrijk. Er zijn vervolgens ter voorbereiding op deze conferentie drie onderzoeken uitgevoerd: een internationale verkenning naar good practices met de WSA (WUR), onderzoek naar bestuurlijk draagvlak (SME) en naar onderwijsdraagvlak (Oberon). Nu staan we hier op deze WSA-conferentie, waar alles samen komt. Welke concrete stappen kunnen we gezamenlijk zetten naar 2030 toe? We doen het in elk geval samen! En samen wordt steeds groter!

video

GIUSEPPE VAN DE HELM (DIRECTEUR COÖPERATIE LEREN VOOR MORGEN, COORDINATOR VAN SDG4)

We moeten vlug én samen. De to-do list zijn de SDG's. Het proces, hoe we daar komen, is de WSA. Breng mensen bij elkaar en concretiseer het. Giuseppe benadrukt samen, samen, samen!

- Coöperatie Leren voor Morgen is een platform van 150 leden. Samen is in de missie omschreven, waarin ook systeemverandering van het onderwijs is opgenomen. Daar willen we een bijdrage aan leveren door innovatieve oplossingen. Leren voor Morgen zit in allerlei netwerken en werkt aan een bottom-up beweging. Vervolgens geven wij overzicht, wat is er wel en wat is er niet? Voorbeelden zijn Wikiwijs, routekaart WSA, circular skills; meefinstrumenten als SustainaBul en activiteiten als de Dag van de Duurzaamheid, verkiezing Duurzame Docent en manifest duurzaam onderwijs.
- We moeten jongeren de tools en het vertrouwen geven om om te gaan met de snel veranderende samenleving. Dat Leren voor Morgen jongeren serieus neemt blijkt ook al dat zij standaard een stoel voor in het bestuur gereserveerd hebben.
- Het beroepsonderwijs is hierin heel belangrijk, maar de keuze voor een beroep wordt al veel eerder gemaakt, de zaadjes worden al geplant in het primair en voortgezet onderwijs. Wat we kunnen doen is het koppelen aan de transities die er al zijn: klimaat, circulariteit, inclusiviteit. Maar schoolbesturen zijn hier nog niet mee bezig.
- Wat kan de rol van een ministerie zijn vraagt Giuseppe zich af? De kerndoelen en het meten valt onder de verantwoordelijkheid van OCW. Maar het proces van het aanpassen van de kerndoelen duurt heel lang. Via het meten kan je wel iets bereiken volgens Giuseppe, verwijzend naar het voorbeeld van SustainaBul.

De oproep van Giuseppe is: als je het over samen hebt, doe dat niet alleen samen binnen je eigen geledingen. Doe het vooral met elkaar (ministeries, docenten, ngo's), want zo kom je elke keer een stapje verder. Leren voor Morgen doet in ieder geval mee!

video

HAK VAN NISPEN TOT PANNERDEN (DIRECTEUR SME) – WE BEGINNEN NIET OP NUL

We beginnen niet op nul. Natuureducatie kwam begin vorige eeuw al op, jaren '70 kwam milieueducatie daarbij. Er zijn toen ook veel NME-centra (natuur- en milieueducatie) gestart. Rond 2000 zie je dat we met duurzaamheidseducatie aan de gang gaan. Er is veel goed lesmateriaal, daarbij heeft ieder thema zijn eigen aanbod, ontwikkeld door de overheid, ngo's en private partijen. Vanuit al die onderwerpen wil men dat het onderwijs er meer aandacht aan besteedt. In feite zijn zij in concurrentie met elkaar om de (schaarse) aandacht van docenten. Twee voorbeelden waar we mee verder kunnen zijn:

- Er is een landelijke infrastructuur van 140 NME-centra, centra die de scholen op maat kunnen ondersteunen bij de vormgeving van hun lessen. Ze werken vraaggestuurd, ze kennen (de cultuur van) de scholen en hebben een relatie opgebouwd. De kracht ligt in het onderwijs zelf, de NME-centra zijn daaraan ondersteunend. Laten we dus voortbouwen op de infrastructuur die er ligt. De vereniging Gemeenten voor Duurzame Ontwikkeling is de koepel van de NME centra en van 100 wethouders, dat is een stevige samenwerking en een enorm grote kracht.
- Eco-Schools is een 'student-led-change' proces voor scholen om bezig te zijn met duurzaamheid. Niet alleen in Nederland, maar wereldwijd met 59.000 scholen en ruim 20 miljoen leerlingen. Hak noemt dat terecht een wereldwijde beweging. De echte kracht zit in iedere school afzonderlijk, de energie die daar loskomt is voeding voor de duurzame verandering.

video

BOUWSTENEN

HAK VAN NISPEN TOT PANNERDEN (DIRECTEUR SME) – ONDERZOEK BESTUURLIJK DRAAGVLAK

SME heeft onderzocht of er bestuurlijk draagvlak is voor een programma duurzame school. Een programma bleek als snel niet de juiste vorm te zijn. We hebben daarom gekeken: wat is er mogelijk? We hebben hiervoor zeven ministeries en de drie andere overheden gesproken. De zes conclusies zijn:

- De overheden vinden duurzaam onderwijs belangrijk én urgent, gezien vanwege
 - de arbeidsmarkt,
 - de duurzame basisvorming
 - eigen rol van de burger (mee kunnen praten en verantwoordelijkheid in kunnen nemen)
 - draagvlak in de samenleving (voor nodige systeemveranderingen).
- Er zijn **internationale afspraken**, rondom de SDG's, education for sustainable development en de Whole School Approach. De verplichting die we zijn aangegaan moeten we invulling geven en sterker maken door dat met elkaar te doen.
- We moeten **aansluiten bij de structuren van het onderwijs**, ook de overheden signaleren dit, zoals de voorbeelden burgerschapsonderwijs, het nieuwe curriculum, de LEA en kansengelijkheid.
- **Jongeren hebben een stem**, de stem van nu. Geef hen dan ook die stem, via burgerschap, in de leerlingenraad, ongeacht welk onderwijs hen gegeven wordt.
- Inhoudelijk moet hierbij wel de hele **breedte van de 17 SDG's** pakken, omdat de onderwerpen onderling afhankelijk zijn. Maar het is ook niet verkeerd om het modulair op te bouwen.
- Bij welke doelgroep moeten we beginnen? Kies niet een onderwijssector, maar kies voor de scholen die willen en ondersteun hen zo goed mogelijk. De coalition of the willing?

video

TON KLEIN, OBERON – ONDERWIJS DRAAGVLAK

Oberon heeft gekeken naar welke visie, initiatieven, ambities en ondersteuningsbehoeften er leven in het onderwijsveld als het gaat om aandacht voor duurzaamheid. Hiervoor is gesproken met de sectorraden, SLO, JOB, VTOI-NVTK en een aantal directeuren / schoolbesturen. Ton toont een filmpje over scholen die zich ondanks alle drukte al wél uitgebreid inzetten voor duurzaamheid binnen de school. Zo gaf bijvoorbeeld Lucas Onderwijs duidelijk aan dat ze echt bezig zijn om 'duurzaamheid' in hun visie te verankeren, hun stakeholders hadden hier om gevraagd. Er worden initiatieven opgezet vanuit de leerlingenraad.

Uit de gesprekken komt naar voren dat

- Het onderwijs enorm onder druk staat, er is weinig ruimte voor iets nieuws. Daarin zijn er grote verschillen per onderwijssector. Maar ondanks de werkdruk gebeurt er heel wat aan duurzaamheid, er is een soort momentum.
- Sectoroverstijgend wordt er aangegeven dat er verbinding gelegd moet worden met wat er al is, en dat er echt ruimte moet blijven voor eigen keuzes (maatwerk). Zorg verder dat het laagdrempelig is, dat het op één plek ontsloten wordt.
- **Basisonderwijs** voelt een sterke verantwoordelijkheid voor brede vorming. Verduurzaming daar waar de energie zit, enerzijds aan de facilitaire kant en anderzijds via het curriculum. Het nieuwe curriculum is een goede ontwikkeling, maar ga daar niet op wachten. Burgerschap is een belangrijk haakje, maar duurzaamheid zit daar samen met heel veel andere onderwerpen. Zorg voor een integrale aanpak en erkend lesmateriaal.
- Bij **gespecialiseerd onderwijs** is schoolgebouwen een belangrijke link en de strategische beleidsplannen staat het voor de komende vier jaar al in, zodat het ook in de schoolplannen komt. Ook hier wordt weer integraal genoemd en een centraal adviespunt.
- Bij het **voortgezet onderwijs** zie je dat leerlingen, ouders en leraren steeds meer opkomen voor het klimaat. Maar ook hier zijn er grote verschillen tussen praktijkonderwijs en vmbo en havo/vwo leerlingen. De klimaatmarsen zijn meer leerlingen van havo/vwo. Bij pro/vmbo zit meer de energie in de voorbereiding op het beroep. Daar kan je aansluiten bij de energie die al op het mbo zit. Ook hier weer integreren en een centrale plek waar je het kan vinden. In de gesprekken die wij hebben gevoerd worden namelijk alle goede voorbeelden nog onvoldoende gevonden.
- Bij het **middelbaar beroepsonderwijs** zie je dat bij de MBO-raad de SDG's al verankerd zijn in hun meerjarenvisie. Verduurzaming verloopt vooral via de kwalificatiedossiers (eisen vanuit het bedrijfsleven), maar ook scholen die vooruit lopen. Ook hier verloopt verduurzaming via de facilitaire kant. De MBO-raad heeft aangegeven dat zij het kennispunt wel kunnen organiseren.

De **gezamenlijke bouwstenen** van de onderzoeken bestuurlijk draagvlak (SME) en onderwijsdraagvlak (Oberon) luiden als volgt:

1. Zorg voor een eenduidige visie (definitie, breedte, werkwijze, ambitie e.d.)
2. Integreer duurzaamheid in het kwaliteitsonderwijs (curriculum en kwalificatiedossiers)
3. Ontzorg het onderwijs (centraal kennisplatform, lokale regie en samenwerking, duurzaamheid op de agenda van de LEA)
4. Houd duurzaamheid breed en begin met jongerenparticipatie
5. Geef een impuls aan duurzaam onderwijs 2023-2030 met een bestuursakkoord
6. Sluit je aan bij de coalition of the willing, laten we zorgen dat dat als een sneeuwbal (i.p.v. olievlek) werkt binnen het onderwijs

video

short clip

EEN GEZAMENLIJKE OPGAVE

INGE VOSSENAAR, DIRECTEUR-GENERAAL PRIMAIR EN VOORTGEZET ONDERWIJS, MINISTERIE VAN OCW

“We hebben een opgave, we staan voor een grote uitdaging”. De klimaatverandering, de covid-crisis, de situatie in Oekraïne tonen de urgentie om aandacht te hebben voor duurzaamheid en vragen om een geïntegreerde aanpak van duurzame ontwikkeling. De SDG's laten zien dat een duurzame wereld uitsluitend gerealiseerd kan worden als we alle relevante aspecten in hun gezamenlijkheid beschouwen. We zijn ook gezamenlijk met de verschillende ministeries doordrongen van de intensiteit en de noodzaak om goed samen te werken, binnen Den Haag en met onze partners in het veld.

Vanuit het ministerie van OCW vraagt mevr. Vossenaar bewust extra aandacht voor de culturele dimensie. Grote maatschappelijke transformaties waar wij voor staan vergen naast de juiste kennis en vaardigheden ook een mentaliteitsverandering, een culturele verandering. We kunnen dat niet zonder ook af en toe buiten de gebaande paden te denken. De echte oplossingen komen door er breed met elkaar over te praten en door naar ongebaande en vernieuwende paden te kijken. Kunstenaars, uitvinders en jongeren hebben we daarbij nodig. Dit is een proces dat een lange adem vergt. Daarom heeft mevr. Vossenaar ook zoveel waardering voor al de dingen die nu al in gang gezet zijn. De Whole School Approach is een concept dat kan bijdragen aan de benodigde geïntegreerde aanpak.

Mevr. Vossenaar brengt graag een paar mooie ontwikkelingen onder de aandacht. Onderwijsinstellingen, studenten en leerlingen lopen zelf voor de troepen uit, het MBO werkt al hard om het onderwijs duurzamer te maken en onderwijsinstellingen helpen elkaar bij de implementatie van de SDG's. Mevr. Vossenaar wil dit vanuit het departement zoveel mogelijk ondersteunen. Onder andere via het Kennis- en informatieplatform voor o.a. de verduurzaming van de schoolgebouwen. Maar ook het departement van OCW heeft een eigen verantwoordelijkheid, o.a. de verduurzaming van de gebouwen en de bedrijfsvoering. Practice what you preach als departement dus.

Dit zijn een paar voorbeelden, maar er is meer nodig. Daarom is mevr. Vossenaar geïnteresseerd in de aanbevelingen uit deze conferentie. Hoe kan het onderwijssysteem de geïntegreerde aanpak, de WSA, nog verder vormgeven. Wat is daarvoor nodig, hoe kunnen we dat ondersteunen en stimuleren en het gesprek gaande houden? Mevr. Vossenaar wenst iedereen een goed debat en bijeenkomst. Ze hoopt de deelnemers de komende jaren op dit onderwerp nog intens tegen te komen.

video

Verus is een grote vereniging van schoolbesturen, scholen zijn lid via hun bestuur. Verus staat voor 4.000 scholen. Wat hier op de WSA conferentie besproken wordt, bevestigt waar ze bij Verus al een tijd aan werken via het programma 'goed geïnspireerd onderwijs' (kwaliteit, maar wat is het goede?). Wat 20 jaar geleden goed was, hoeft nu niet meer per se het goede of het beste te zijn. Dus het mee-ontwikkelen van onderwijs met de tijd, met de vraagstukken die er zijn, is heel belangrijk en om dat als onderdeel van kwaliteit van onderwijs te zien.

Refererend aan Erik Borgman (zie kader) zal het onderwijs aan kinderen en jongeren vooral het verlangen en het vermogen om te leren moeten stimuleren. Leren mag dan ook leuk zijn omdat het aansluit bij je eigen nieuwsgierigheid en dat je aan de slag gaat met vraagstukken in deze wereld die er zijn en die je interesseren.

Daarom ondersteunt Verus graag een gezamenlijke aanpak van duurzaamheid vanuit verschillende disciplines, om daarmee de scholen inspirerend, waardevol en toekomstgericht te helpen. Daarvoor is het nodig om samen te werken, om scholen en leerkrachten te ondersteunen en tegelijkertijd om hen de ruimte te geven om deze opgaven samen met de maatschappelijke omgeving aan te pakken. Onderwijs is immers een functie van onze hele samenleving. Die verbinding tussen school en omgeving is nodig om deze maatschappelijke vragen samen aan te pakken. Nieuwe kennis zit vaak 'om de hoek' van de scholen. De WSA is een hele mooie manier om daar gestructureerd aan te werken. De SDG's zijn een inhoudelijke agenda.

Bij Verus hebben wij gezegd dat het goed is om duurzaam onderwijs ook te koppelen aan tradities van wijsheid. We willen kinderen drie dingen meegeven: dat kinderen onderdeel zijn van een schepping, dat we aandacht moeten hebben voor rechtvaardigheid en dat we moeten blijven zoeken naar hoop.

Verus had nog twee hartenkreten:

- We willen graag aandacht vragen voor scholen in sociaal-economisch zwakkere wijken. Regio's waar duurzaamheid niet het eerste probleem is waar de school mee worstelt. Laten we deze scholen en leerkrachten extra helpen.
- We moeten **elkaar durven corrigeren**, om samen scherper en beter te worden. Laten we elkaar vaak bevragen, vanuit waar spreek jij?

Marcel wenst de samenleving toe wat ze bij Verus al doen: vanuit verschillende perspectieven kijken hoe we scholen integraal kunnen adviseren, verschillende perspectieven en stakeholders bij elkaar brengen, met het oog op de toekomst, een toekomstbeeld waar we blij van worden. En laten we het vooral samen blijven doen, ook waar in het verleden vooral het verschil werd gezocht.

Theoloog Erik Borgman benoemt de school als bouwplaats van de samenleving. Een samenleving bouwt zich telkens opnieuw op, per generatie. We mogen de kinderen van nu niet opleiden als vervangende onderdelen van een goed functionerende samenleving, als we weten dat die samenleving niet zo goed functioneert. En sowieso zijn ze geen vervangende onderdelen, want ieder mens komt als uniek wezen op aarde en heeft hier iets te doen. Kunnen we dat nog zien, of denken we zo gestandaardiseerd over leerlijnen en leerdoelen dat we eigenlijk de mens niet meer zien? Het gaat op school niet alleen om vakken en onderwerpen, maar ook om het zien van samenhang. Heeft de liefde voor de wereld een plek in het leren?

JACQUELINE VAN DONGEN. VOORZITTER VAN GEMEENTEN VOOR DUURZAME ONTWIKKELING (GDO) EN WETHOUDER VAN DE GEMEENTE ZWIJNDRECHT

We kunnen wel stellen dat we een opgave hebben, aldus Jacqueline. Duurzaamheid in de volle breedte, hoe wordt dat onderdeel van wat je doet en waar je mee bezig bent? Vanuit GDO en gemeenten zien we dat scholen vooral vragen om een lokale partner, die kennis over en inzicht van de lokale situatie heeft, zodat ze aan kunnen sluiten op waar we mee bezig zijn.

Scholen hebben hulp nodig, die is er vaak ook via GDO, het netwerk van NME-centra. Die NME-centra zijn een kloppend hart van kennis, van al bekend zijn en begrijpen. Het netwerk en bereik is enorm, maar beperkt in financiën en kwetsbaar. De hele transitie naar de houdbare wereld is mensenwerk. Een gezamenlijke aanpak is nodig voor duurzaam onderwijs waarbij scholen adequaat worden ondersteund, met een gezamenlijke doelstelling. De leden van GDO investeren hierin, met enthousiasme en oprechte liefde. Nog lang niet alle gemeenten beschikken over een structuur en de middelen en mogelijkheden om er in te investeren, daarom zoeken we vanuit GDO ook bovenlokaal en regionaal naar verbindingen en mogelijkheden.

Jacqueline kijkt in haar werk als wethouder altijd hoe ze verlangen en belangen in balans kan brengen. Ze spreekt over een school in een aandachtswijk: daar waar leerkrachten eerst zorgen dat de kinderen ontbijt hebben gehad en hun kleren gewassen zijn, omdat die basis er thuis niet is. Of scholen met een bijna chronische vacature ruimte van 20%. Hen vragen om iets aan duurzaamheid te doen is lastig. We kunnen wél kijken naar de gedeelde belangen, lokaal, zelfs op buurtniveau. Het verlangen dat erachter zit, op iedere school, is: kinderen en jongeren toerusten om burgers te zijn in een wereld waar je bereid bent elkaar te begrijpen, dingen te doen of juist te laten, voor jezelf of juist voor anderen.

Jacqueline deelt wat vrolijkheid en kansen: nieuwbouw of renovatie van scholen en speelplekken, dat zijn mooie aanleidingen om duurzaamheid door te voeren. Ze vertelt over een duurzame speelplek, juist in een aandachtswijk. In die buurt moet je juist komen, omdat daar kinderen zitten die door hun ouders minder snel met duurzaamheid in aanraking komen. Omdat het dagelijks overleven achter de voordeur al meer dan genoeg is. Zulke plekken kunnen onverwachte duurzaamheidslessen creëren met een grote impact. We hadden niks gepland maar wel iets gepland.

Fysiek, sociaal en economisch komen altijd overal terug, want daar gaat het uiteindelijk over wat we verder willen brengen. Die balans is nodig. Bestuurlijk, op lokaal niveau, is er de LEA (Lokaal Educatieve Agenda), een agenda om als gemeente zaken met scholen te borgen. Jacqueline hoopt dat dit een mooi verbindend instrument kan zijn om elkaar in te vinden, om het gezamenlijk netwerk, vanuit de leefwereld, te versterken. Met de handreiking van de ministeries, om het echt gewoon samen te kunnen doen.
Gaan we erover of gaan we ervoor...

video

WE GAAN HET DOEN!

INDY VAN DE SANDE (BELEIDSMEDEWERKER CIRCULAIRE ECONOMIE IN HET ONDERWIJS & JONGERENPARTICIPATIE, MINISTERIE VAN INFRASTRUCTUUR EN WATERSTAAT)

We gaan het doen! is volgens Indy wel de conclusie die we kunnen trekken. De huidige situatie is in kaart gebracht. De **bouwstenen** uit de beide onderzoeken naar het draagvlak zijn belangrijk voor de interdepartementale aanpak: hoe kunnen wij vanuit de ministeries de scholen/ onderwijsinstellingen en al die samenwerkingsstructuren faciliteren en ondersteunen? Ontzettend belangrijk is ook de erkenning en herkenning van de **rijkdom** aan activiteiten en energie bij de verschillende actoren. Er is behoefte aan **samenhang én samenwerking** geuit.

Indy blikt terug op wat ze uit de internationale conferentie WSA meeneemt naar de interdepartementale werkgroep. Relevante vragen zijn bijvoorbeeld: Wat voor beleid is er nodig om de WSA te implementeren en wanneer is het succesvol? Op welke wijze kun je de WSA implementatie en de mate van succes hiervan het beste meten en monitoren? Kunnen wij ook een jongerenpanel/jongerenorganisatie betrekken bij de implementatie van de WSA? Ga vooral de dialoog aan en gebruik daarbij alle actoren en aanwezige kennis. Het is nu echt tijd voor actie!

Indy bespreekt 'the way forward', waarbij **een eenduidige overkoepelende strategie én ondersteuningsstructuur op maat** (per onderwijssector, per regio) van belang is. Daarbij is **samenwerking tussen de verschillende departementen cruciaal**. Er is een **overstijgende aanpak nodig** tussen rijk, decentrale overheden, sectorraden en onderwijskoepels et cetera. Dit congres is een startpunt van verdere samenwerking.

Hoe we dit moeten aanpakken is nog geen eenduidig antwoord op, dat zullen we nog verder moeten gaan uitwerken.,, maar laten we zelf wel het voorbeeld zijn van interdisciplinair en transdisciplinair samenwerken, zodat we van elkaar kunnen leren en kunnen inspireren. Als we met alle experts die hier zitten, met alle partijen samen werken, dan kunnen we voor 2030 concrete stappen zetten.

video

KRACHTEN BUNDELEN, KRACHTEN BENUTTEN!

video

De conferentie werd afgerond met het uitspreken van de behoefte om samen te werken aan duurzaamheid in het onderwijs. Niet met een extra programma, maar met een gedifferentieerde aanpak. Een aanpak die zorgt dat scholen die met duurzaamheid aan de slag willen gaan of daar al mee bezig zijn optimaal worden ondersteund. In de conferentie werd dit 'the coalition of the willing' genoemd. Scholen zullen vergelijkbare wensen én verschillende wensen hebben als het gaat om inhoud, begeleiding, één loket, geld, tijd etc. En dit zal ook per onderwijsniveau van kinderopvang tot hoger onderwijs anders zijn.

Vanuit SDG4: Om de woorden over samenwerking kracht bij te zetten werd een puzzel gelegd rond de SDG4 van kwaliteitsonderwijs. Het puzzelstukje van SDG4 werd gelegd door Giuseppe van der Helm (coördinator SDG4 en directeur Coöperatie Leren voor Morgen) samen met Ivy de Bruijn van SDG Nederland. Bij het leggen van het puzzelstukje gaf Ivy aan: "Wij zijn een soort Leren voor Morgen, maar dan voor alle SDG's en alle sectoren in Nederland en dus ook voor de jongeren. Voor alle jongeren: doe mee! Zo dragen we bij aan een betere wereld. En Giuseppe gaf aan: "Ik wil iedereen oproepen om mee te doen. We hebben het doordacht, doorleefd, we zijn creatief geweest, we weten allemaal wat we willen. Laten we dit nu ook daadwerkelijk gaan doen. Met openheid voor elkaar, en niet alleen met bestuurders, niet alleen met docenten, niet alleen met leerlingen, maar samen.

Vanuit het onderwijs: Het volgende puzzelstukje werd gelegd door het onderwijs zelf. Deze handeling werd verricht door Harrie van de Ven (voorzitter duurzame PABO en voorzitter schoolbestuur Optimus), samen met Marcel Elsenaar (adviseur duurzaam onderwijs van Verus,). Bij het inleggen van het puzzelstukje zei Harrie van de Ven: "Heel bijzonder wat hier vandaag gebeurd is. Al die verschillende partijen. Praten over onderwijs, met onderwijs, leraren waren hier, een hele belangrijke doelgroep. Ik denk dat we met elkaar 'the coalition of the willing' moeten zijn. De kinderen van de basisschool De Kreek'1 in Reek willen een schone wereld, een mooie en een rechtvaardige wereld, dat inspireert mij, en volgens mij moet dat ons allemaal inspireren". En Marcel Elsenaar zei: "Ik ben heel blij met alle partijen die hier mee doen. Ik zou zeggen tegen ons allen hier: laten we een vervolg geven aan deze conferentie en daadwerkelijk gaan samenwerken, zodat we volgend jaar (of over 2 jaar) een conferentie met 600 mensen uit het onderwijs kunnen organiseren."

Vanuit de andere overheden: De andere overheden waren daarna aanzet om ondersteuning te geven aan dit proces. De ondersteunende overheden werden vertegenwoordigd door Jacqueline van Dongen, (wethouder Zwijndrecht en voorzitter Gemeenten voor Duurzame Ontwikkeling). Zij zei bij het leggen van haar puzzelstukje: "Zal ik het heel kort houden? Go for it!"

Vanuit de ondersteunende partijen: De ondersteunende partijen voor het onderwijs werden vertegenwoordigd door Jelle de Jong, directeur van IVN Natuureducatie en duurzaamheid en Hak van Nispen, directeur SME. Jelle de Jong zei daarbij: "Fantastisch wat hier gebeurt, mooi dat we nu met elkaar hier nu systemisch naar gaan kijken. Laten we hopen dat dit het begin is van iets moois."

Vanuit de Rijksoverheid: Digitaal gaf Daniëlle van Eijk (ministerie van OCW en lid interdepartementale werkgroep Duurzame School) haar steun aan deze samenwerking. "Ons puzzelstukje, dat staat voor mij voor samenwerken met elkaar, elkaar inspireren, van elkaar leren en samen op naar een duurzame toekomst", aldus Daniëlle.

Vanuit de Rijksoverheid: Esther de Kleuver (directeur leefomgeving en circulaire economie van het ministerie van IenW) mocht namens de rijksoverheid en de vijf samenwerkende ministeries de puzzel completeren en zo de samenwerking voor duurzaamheid in het onderwijs zichtbaar maken. Zij zei: "Laten we de energie die we als departementen met elkaar hebben, maar ook als alle partijen zoals we hier samen zijn, die ik heel erg gevoeld heb vandaag, laten we die energie omzetten tot echte actie en echt een stap verder gaan zetten."

BELEIDSKADERS

De Whole School Approach is een concept dat internationaal en nationaal gebruikt wordt. Hieronder een kort overzicht

- **Education for Sustainable Development (ESD)**, Rio Earth Summit 1992. Nederland heeft toen al ingestemd om ESD in Nederland te realiseren, dit is uitgewerkt in diverse meerjarenprogramma's als Leren voor Duurzame Ontwikkeling, later DuurzaamDoor. (<https://www.duurzaamdoor.nl/thema/over-duurzaamdoor>).
- **Sustainable development Goals (SDG's)**, 193 landen van de VN waaronder Nederland hebben de SDG's met de ontwikkelingsagenda 2015-2030 vastgesteld. Het ministerie van Buitenlandse Zaken coördineert de realisatie in Nederland en stelt een landelijk coördinator aan. SDG4 richt zich op kwaliteitsonderwijs. Het ministerie van OCW is coördinator van deze doelstelling. (www.sdgnerland.nl).
- **UNECE Steering Committee on ESD**. De United Nations Economic Commission for Europe (UNECE) heeft een stuurgroep voor ESD. De stuurgroep heeft een Strategy for ESD ontwikkeld, waar WSA een van de vier speerpunten is (de anderen zijn Quality Education for ESD; Digital Education ICT and ESD; Entrepreneurship, Employment, Innovation and ESD). Nederland is lid van de Stuurgroep. Het framework dat hier uitwerking aan geeft wordt vastgesteld in de ministers conferentie in Cyprus van oktober 2022. (<https://unece.org/esd-strategy>)
- **UNESCO**. UNESCO heeft een tijdens de wereldconferentie van Berlijn van mei 2021 de roadmap 'education for 2030' als framework for implementation on ESD aangenomen. Tevens is er een toolbox. Nederland was een van de 75 landen die op ministerieel niveau de Berlin declaration heeft geaccordeerd. De eerste lijn voor UNESCO ligt bij het ministerie van OCW (directie Internationaal) en de Nationale UNESCO commissie (NatCom), maar in de concrete uitvoering is veel 'gedelegeerd' aan de programma's LvDO en DuurzaamDoor. (<https://www.unesco.org/en/education/sustainable-development>)
- **EU Green deal**. Vanuit de Greendeal van Timmermans wordt er gewerkt aan een Framework for ESD, een green competences en is de climate education coaliton opgesteld. (<https://education.ec.europa.eu/focus-topics/green-education/learning-for-environmental-sustainability>)

Overige internationale verdragen met een educatieve opgave

- Ook andere internationale (UN) programma's en conventies kennen een educatieve 'opgave', bijvoorbeeld de Convention on Biodiversity (CBD), maar ook het Paris Agreement (Climate Change, IPCC) hebben een zgn. CEPA hoofdstuk (Communication, Education, Participation & Awareness) net zoals programma's als Man and Biosphere, Europarcs, UN Environment Programme (UNEP), maar ook programma's vanuit de meer sociale hoek, zoals Global Education (GENE) of Global Citizenship Education, en 'Earth Charter'

Daarnaast zijn er in Nederland nog andere beleidsvelden waar educatie en duurzaamheid bij elkaar komen, zoals Jong Leren Eten (voedseleducatie), Gezonde School (gezondheidseducatie), Talent voor Techniek (met techniek en duurzaamheid), Voorlichting en educatie Nationale Parken (natuureducatie), watereducatie etc..

